

має розумітися на проблемах контрацепції, незапланованої вагітності, сексуальної орієнтації [2] та ін.

Однак сучасна реформа НУШ, взявши за озброєння ключові відкриття психоаналітичної педагогіки, має уникати надмірної психологізації освітнього процесу і викривленого розуміння ідей психоаналізу у педагогічній практиці. У гіршому випадку, результатом таких експериментів стане посилення внутрішніх конфліктів і отримання учасниками освітнього процесу різних психологічних травм. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Пфистер О. Ошибки родителей. Ижевск: ERGO, 2012. 64 с.
2. Сексуальна освіта — свідоме суспільство. URL : <http://nus.org.ua/view/seksualna-osvita-svidome-susplstvo/>
3. Типове положення про проведення супервізії впровадження Концепції «Нова українська школа». URL : <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/12/SUPERVIZIYA-POLOZHENN-2.pdf>
4. Філософія освіти: Навчальний посібник / за заг. ред. В. Андрущенко, І. Педдборської. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгомаова, 2009. 329 с.

Пометун Олена Іванівна,

доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Гупан Нестор Миколайович,

доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

УКРАЇНСЬКЕ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ

У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ (НА МАТЕРІАЛАХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ)

Вже понад 20 років створення та трансформації вітчизняних підручників з історії та інших суспільствознавчих предметів для загальноосвітньої школи супроводжує і відображає процес модернізації вітчизняної освіти. За цей час змі-

нилось кілька поколінь навчальної книги, кожне з яких мало свої особливості та характеристики. Пройдено довгий шлях від підручника, розрахованого на репродуктивну діяльність учнів та запам'ятовування значної кількості інформації, до сучасної компетентісно орієнтованої навчальної книги, що є складним багатофункціональним комплексом складових: змісту, методичного апарату, апарату орієнтування, поліграфічної якості та ін. Сучасною українською теорією підручничоворення ґрунтовно розроблені підходи до проектування підручника, який виступає не лише засобом навчання для учнів, але й моделлю організації навчально-виховного процесу для вчителя. Розглянемо як поступова розбудова національної освіти супроводжувалась зрушеннями у підручничотворенні.

Суспільно-політичні зрушення вже у перші роки незалежності України, актуалізували реформування шкільної суспільствознавчої освіти. Ці процеси супроводжувалися зміною освітньої парадигми та оновленням педагогічної теорії і практики. Відповідно постало питання й про нові підручники. Але значного прориву у цьому напрямі спочатку не спостерігалось. Головна увага приділялась формуванню змісту шкільного суспільствознавства, насамперед історії України. Першою спробою нового погляду на події минулого став підготовлений у 1991 р. науковцями Інституту історії НАН України М. Ковалем, С. Кульчицьким, Ю. Курносим, В. Сарбеем навчальний посібник для 10-11 класів середньої школи «Історія України». Написаний академічними вченими підручник був великим за обсягом і складним за змістом і традиційним для радянських часів методичним апаратом.

Проте згодом загальна тенденція української школи до активізації навчання обумовила поступові зміни і у побудові підручника з історії. Вже у 1994 р. у підручнику для 9 класу В. Сарбея, бачимо зменшення обсягу параграфів, які розраховувалися на конкретні уроки, та їх структурування на пункти. Наприкінці параграфів учням пропонувалися завдання, серед яких були й різномірні за складністю. Виконувати їх передбачалось, використовуючи історичні карти, фрагменти з літературних творів та документів використаних у тексті.

Наприкінці 90-х рр. зрушення у розробці підручників з історії, що супроводжувались поглибленням українознавчого змісту і напрацюванням підходів до розвивального методичного апарату.

Вони відобразились і на появі спеціальних навчальних книг для спеціалізованих класів, як наприклад опублікований у 1998 р. підручник І. Коляди, К. Крилач, С. Юренко «Історія України» для 6–7 класів для школярів, які навчалися у класах з поглибленням вивченням історії. У цьому підручнику, як і в інших подібних виданнях, реалізовувалися принципи зовнішньої диференціації.

Значні зрушення у розбудові методичного апарату шкільних навчальних книг з історії сталися на початку 2000-х років, коли до підручникотворення долучилися методисти з відповідними фаховими знаннями і досвідом такої роботи. Особливої уваги заслуговують шкільні підручники В. Власова, наприклад «Вступ до історії України» (5 клас) (у співавт. з О. Данилевською) (2004). Книга була побудована у такий спосіб, аби учні мали змогу не тільки довідатися про минулі часи, а й відчутти себе дослідниками минувшини. Автори пропонували учням працювати на уроках з джерелами — уривками з давніх книг, свідченнями очевидців, фотографіями. Продовжилася розбудова методичного апарату навчальних книг В. Власовим і в підручнику «Історія стародавнього світу» (6 клас), виданого у співавторстві з О. Бандровським (2006), та підручнику «Історія України» для 8 класу (2007 р.) та ін.

Останніми роками постійне вдосконалення підручників з історії в умовах щорічного конкурсного відбору та співіснування кількох паралельних підручників з одного і того ж курсу значно змінило як уявлення всіх учасників освітнього процесу про «гарний» підручник, так і підходи до його розробки і видання. Сьогодні на компетентнісно орієнтованому уроці підручник постає, перш за все, як інструмент організації навчальної діяльності учнів на уроці і вдома. Він відіграє найважливішу роль у визначенні змісту освіти, процесуальній частині навчальної технології та у її реалізації. Відбулися істотні зміни в можливостях учителя відносно організації різноманітної пізнавальної діяльності школярів при роботі з підручником, що значно підвищує його ефективність.

Аналогічні тенденції спостерігаємо і в інших предметах шкільної суспільствознавчої освіти, насамперед у правознавстві. У 1995–1997 рр. в школах України його викладали за підручником «Основи правознавства» за редакцією І. Усенка вкрай громіздким і складним за змістом та орієнтованим на пам'ять та «міцні знання» учнів. Він складався із розділів, у яких містилися параграфи, останні поділялися на так звані «ліхтарики» — пункти, структуровані за

планом уроку. Наприкінці «ліхтариків» автори пропонували запитання на повторення та рубрику «Цікаво знати», де вміщувалася додаткова інформація до висвітлюваних проблем.

Зважаючи на складність змісту предмета, наприкінці 90-х років виникла ідея створення пропедевтичного курсу правознавства, що збіглася в часі з поширенням на теренах України багатьох міжнародних проектів з правової та громадянської освіти молоді. У результаті зусиль українських і зарубіжних педагогів з 2000 р. у школах України був запроваджений пропедевтичний елективний курс із правознавства «Практичне право» у 8 класі. Посібник з курсу 2002 р. за авторства О. Пометун, Т. Ремех, І. Гейко докорінно відрізнявся від існуючих навчальних книг з предмета: мав доступний зміст, пов'язаний з життям учнів, був орієнтований на розвиток комунікативних здібностей учнів, їхнього громадянства і критичного мислення, передбачав інтерактивне навчання.

На удосконалення правознавчої освіти спрямовувалося й запровадження у 2009 р. в 9-му класі предмета «Правознавство. Практичний курс». Того ж року з'явилася й підручники з правознавства для учнів 9-х класів. Серед них: О. Наровлянський. «Правознавство (практичний курс)»; О. Пометун, Т. Ремех. «Правознавство. Практичний курс» та ін. Спільним для тих підручників було те, що вони поєднали теоретичні проблеми правової науки в Україні з життєвими потребами й інтересами її громадян, зокрема і підлітків. Вони також були значним кроком уперед з погляду методичного апарату і функціональності підручника.

У 2005 р. шкільні суспільствознавчі предмети поповнив курс «Етика», що вивчався учнями у 5–6 класах. У п'ятому класі викладання проводилося переважно за підручниками: О. Данилевська, О. Пометун «Етика 5 клас» та В. Фесенко, О. Фесенко, Т. Бакіна «Етика 5 клас». У шостому класі за підручниками: О. Данилевська, О. Пометун «Етика 6 клас» та А. Мовчун, Л. Хоружа «Етика 6 клас».

Ці підручники мали добре розроблений методичний апарат. В них широко використовувалися рубрики: «Обговорюємо разом», «Поміркуйте», «Поради авторів та інших дорослих», «Пізнай себе», «Перевірте себе». У параграфах після назви теми розташовувався план викладання матеріалу, визначалися очікувані результати («Після уроку ви зможете ...»). Такі елементи були новими для тогочасних підручників і допомагали учням зрозуміти зміст їхньої

діяльності та відображали нове бачення теоретиками і практика-ми сучасного підручника.

Отже, аналіз тенденцій українського підручникотворення у контексті реформування освіти засвідчує його докорінні і досить швидкі зміни, що дозволяють говорити про якісні навчальні книги з історії та суспільствознавства. Одночасно розвивається і вітчизняна теорія підручникотворення. Завданням подальших досліджень для вдосконалення шкільної навчальної літератури є вочевидь поєднання паперового та електронного засобу навчання, подальші зміни у методичному апараті навчальної книги, що здатні забезпечувати індивідуальну траєкторію навчання та практикоорієнтованість підручника, виходячи з вимог компетентнісного підходу. ■

Ремех Тетяна Олексіївна,

*кандидат педагогічних наук,
завідувачка відділу суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки НАПН України*

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Громадянськість є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, що зумовлена державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни. Це готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права та свободи інших, усвідомлювати відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки [4, с. 18]. Сформована громадянська компетентність людини на пряму пов'язана з громадянськістю [5, с. 39].

Для успішного навчання громадянства й виховання громадянина школярі мають: 1) опанувати знаннями відповідного змісту, виробити критичне розуміння себе і світу; 2) сформувати вміння й навички як-от: уміння формулювати й відстоювати власну думку, комунікативні навички, вміння співпрацювати з різними людьми, проявляти емпатію, готовність до дій чи утримування від необдуманих дій у ситуації невизначеності, вияв поваги до себе й

інших; 3) опанувати досвід участі у громадському житті, взаємодії з іншими людьми на засадах поваги й рівності, відповідальності за спільну справу, мирного розв'язання конфліктів.

Це потребує створення освітнього середовища, де панує атмосфера довіри і взаємоповаги, відсутні насильство, дискримінація, соціальні бар'єри, забезпечено фізичну безпеку. Тут права і потреби дитини перебувають у центрі освітнього процесу; створено належні умови для набуття учнями комплексу знань, навичок і ставлень, для їхньої активної участі в житті школи; наявне реальне партнерство учнів, учителів, шкільної адміністрації, батьків, представників місцевої влади і громадянського суспільства в різних сферах діяльності школи.

Громадянська відповідальність школяра формується у навчанні предметів зокрема через реалізацію наскрізної змістової лінії (далі — НЗЛ) «Громадянська відповідальність». Під НЗЛ в освітніх документах Нової української школи розуміють соціально значущі надпредметні теми, що сприяють формуванню в учнів уявлення про суспільство в цілому, розвивають їхню здатність застосовувати отримані знання у різних ситуаціях [2]. НЗЛ є спільними для всіх навчальних предметів та виступають засобом інтеграції навчального змісту [3, с. 17–18]. Вони корелюються з ключовими компетентностями, сприяючи формуванню ціннісних і світоглядних орієнтацій учня. Ефективно поєднуючи кілька освітніх завдань у навчанні учнів усіх шкільних предметів, НЗЛ фокусують увагу й зусилля педагогічного колективу на досягненні життєво важливої для кожного учня й суспільства мети. Реалізація НЗЛ передбачає розв'язування завдань реального змісту; реалізацію міжпредметних навчальних проектів; роботу з різними джерелами інформації тощо.

Метою НЗЛ «Громадянська відповідальність» є формування активного відповідального члена громади й суспільства, який розуміє принципи й механізми його функціонування, усвідомлює важливість ініціативи, активності й вибору [2]. НЗЛ «Громадянська відповідальність» у навчанні учнів забезпечує розкриття суті поняття відповідальний громадянин, який поважає права людини, критично мислить, розуміє особисту відповідальність за долю держави, народу, усвідомлює важливість громадянської участі у вирішенні проблем місцевої громади. Реалізація цієї НЗЛ спрямована на визначенню векторів діяльності відповідального